

Din trecutul celor de langa noi.

Incursiuni in istoria comunitatilor etnice dobrogene

Muzeograf drd., Florin Stan

Sef Sectie Istorie, Muzeul Marinei Romane Constanta

Mozaicul etnic dobrogean a reliefat în trecutul României de la Mare ceea ce academicianul Constantin Bratescu a sintetizat într-o inspirata expresie: „O Europa si o Asie în miniatura” . Tinut primitiv al elenilor nenumarati, întemeietori de colonii, al relegarii ovidiene, al genezei noastre etnice si al pribegirilor barbare, Dacia pontica si-a primit numele de la un despot medieval, stapân al regiunii, legat prin alianta de capitala Ortodoxiei. Fie român, bulgar, turc crestinat sau cuman, dupa cum l-au considerat istoricii, Dobrotici (1347-1386) a dezvoltat importante legaturi internationale, fiind prieten cu domnul Tarii Românești, Vladislav I, cu Ivan Stratimir, tar al Vidinului, având legaturi politice si de rudenie cu împaratii si aristocratia bizantina, mentinând legaturi diplomatice si comerciale cu Venetia si Genova, amplitudinea acestor contacte demonstrând atât importanta regiunii care îi poarta numele peste veacuri, cât si a locuitorilor acesteia.

Învatatul Grigore Danescu aprecia, la sfârșitul secolului al XIX-lea, ca „populatiunea Constantei e foarte amestecata, ca si a Dobrogei în general, însa din cauza ca este si port maritim, tote natiunile si-au dat aici întâlnirea” .

Tarâmul de civilizatie si de întrepatrunderi etno-culturale dobrogean a cunoscut din timpuri stravechi coabitarea unor neamuri de cele mai diverse origini. Acest sinopticum etnic a favorizat în timp o apropiere specifica, o înțelegere mutuala usor de recunoscut si apreciat. În contextul afirmarii unor valori europene precum toleranta si diversitatea, cunoasterea acestei realitati poate aduce un imbold devenirii civice integrate.

Receptarea si reprezentarea alteritatii se va identifica întotdeauna în primul rând cu o perceptie populara, sentimentala, adesea simbolica si uneori determinata de perpetuarea unui discurs cu tangente în sfera politicii. În acest mod, lauda si blamul sunt foarte apropiat asociate. Într-o anumita directie, etnopsihologia a acreditat ideea definirii celorlalti prin studierea culturii lor. Produsele culturale pot fi apreciate atât din perspectiva unei specialitati, cât si prin prisma empatiei specifice fiecărei persoane. Aceasta perceptie, singura obiectiva, interzice sentintele imuabile.

În cadrul cercetarilor privind trecutul minoritar un loc aparte ocupa explicarea contextului care opozitioneaza majoritatea unei societati cu una dintre minoritatile a carei specificitate întretine un conflict potential. Momentele de criza în istoria politica a lumii, precum razboaiele, pot aprinde acest conflict latent. Inexistenta unui stat independent al comunitatii etnoculturale distincte, un sistem democratic insuficient consolidat sau, dimpotriva, un regim autoritar labil, promovarea unor idei obsesive în plan politic care asociaza majoritatii un statut suveran, combativitatea politica antimajoritara a unor membri ai grupului etnic pot fi tot atâtea cauze ale declansarii urii generalizate împotriva minoritatii. Etica sociala, morala politica, autocenzura manifestarii gregare sunt astfel suspendate, lasând loc aplicarii practice si violente a discriminarii.

Cel mai adesea, în cadrul unui dialog intercultural, accentul discursivitatii înclina pe Noi , dorindu-se ca Ei sa se integreze si ignorându-se astfel posibilitatea aflarii unor cai ale

intersecției de valori interculturale apropiate. Un efort al cunoașterii celor de lângă noi poate constitui însă un exercițiu al înțelegerii

EVREII DIN CONSTANTA

Un început sigur al locuirii Daciei Pontice de către urmașii ai marelui Profet Moise nu se poate stabili exact. Acest lucru este evident și în ceea ce privește anticul Tomis, Constanta de mai târziu. O primă atestare a elementului evreiesc în centrul urban al coloniei elene tomitane ar putea fi considerată cea de la sfârșitul secolului al IV-lea când, pe o piatră funerară descoperită la Constanta, apare mențiunea unui negustor de vinuri alexandrin, după toate probabilitățile evreu. Inscripția, cu caractere grecești, este dedicată lui „Seppon, negustor de vinuri din Alexandria”. De altfel, la Tomis erau întâlniți numeroși negustori din Alexandria și după cum marea parte a populației acestei metropole elenistice era formată din evrei este foarte probabil ca printre alexandrinii tomitani să fi fost și mulți evrei elenizați.

În Evul Mediu, emulația unor interese economice în zona de Est și Sud-Est a Europei a făcut ca artera comercială care făcea legătura Constantinopolului cu Cracovia să fie dominată de negustorii evrei care traversau Bulgaria și țările dunarene. Chiar dacă vechiul Tomis - Constantia medievală sau Küstendje - a fost redus, începând cu sfârșitul antichității, la stadiul unei locații fără mare însemnată, localitatea renascând la nivelul unui centru urban abia după reintegrarea sa în granițele statului român modern (începând din 1878), este de banuit că negustorii evrei au luat contact cu localitatea pe parcursul Evului Mediu. Se cunosc diverse note și texte ale unor călători străini care au trecut prin Dobrogea musulmană și care menționează existența evreilor în localități precum Silistra, Callatis (Mangalia), Babadag, Macin, în toate aceste așezări ei conviețuind cu creștinii și musulmanii. Pasoptistul Ion Ionescu de la Brad, călătorind în Dobrogea la 1850, a reținut date importante despre etniile din zona. Dintr-un total de 15.764 de familii repertoriată în cazarele Tulcea, Isaccea, Macin, Hârsova, Baba (judetul Silistra), Küstendje, Mangalia, Balcic, Bazargic (judetul Varna) s-au aflat și 119 familii de evrei. Evreii dobrogeni și locuitorii ai Constantei sunt menționați și de doctorul Camille Allard, care preciza că misiunea condusă de inginerul Leon Lalanne, care construia la 1855 un drum de la Constanta la Rasova, a atras alături de români „toate populațiile Orientului” - ruși, cazaci, turci, bulgari, armeni, evrei. Conform datelor prezentate de Primăria Constanta pentru anul 1880, din totalul populației orașului de 5.203 locuitori, 234 erau evrei, 1.804 tătari, 1.543 greci, 410 turci, 348 bulgari, 279 români, 175 armeni, 37 austrieci, 32 englezi, 29 germani, 12 unguri, 8 ruși, 3 sârbi, 248 alte naționalități. În urma recensământului din decembrie 1894, în orașul Constanta se aflau 855 de evrei. Totalul populației crescuse la 10.419 de suflete, între care români - 2.519, greci - 2.460, turci și tătari - 2.202, bulgari - 1.060, armeni - 559, germani - 332, unguri - 181, italieni - 109, francezi - 51, englezi - 45, ruși - 33, olandezi - 5, sârbi - 4, muntenegreni - 4. După un cercetător contemporan se distingeau „grecul, ovreiu și armenul, care se agită în mijlocul acestei multimi, căutând, ca de obicei, ceva câștig” (Grigore Gr. Danescu, Dicționarul geografic, statistic, economic și istoric al județului Constanta, București, 1897, p. 280).

Retinem că principala activitate desfășurată de evrei era comerțul la orase, în spațiul dobrogean ei făcând concurența grecilor și armenilor. În Constanta era cunoscut marele magazin de suvenir, cadouri orientale, ochelari, bijuterii, argintarie, ceasornicarie aflat

pe Strada Carol (în prezent B-dul Tomis), al carui proprietar era P. Sapira „furnisor al Curtii Regale” si unul dintre reprezentantii de seama ai Comunitatii evreilor din oras. Unii evrei stabiliti în oras aveau profesii liberale, practicând ca medici particulari sau farmacisti. Renumit a fost farmacistul Alexandru I. Heldenbusch, cu studii la Bucuresti si Paris, care a înfiintat în Constanta prima „droguerie medicinala” din provincia dobrogeana.

Subliniem ca la revenirea autoritatilor române în Dobrogea, în Constanta fiintau cultic patru biserici crestine (greaca, armeană, catolica si bulgara), mai multe geamii si doua sinagogi, una fondata în anul 1866 „pentru ovreii <<Spanioli>>”, iar alta în anul 1872, „pentru ovreii numiti <<lesesci>>” (Capitanul M. D. Ionescu, Dobrogea în pragul veacului al XX-lea, 2, Atelierele Grafice „I. V. SOCECU”, Bucuresti, 1904, p. 647).

Sinagoga, sub forma unui templu de rit spaniol, data din 1866 si se afla pe un teren din Strada Mircea, donatie a lui Ismail Kemal Bey. Exact în acelasi loc, pe temelia fostei constructii, se va ridica Templul israelit de rit spaniol, în stilul unui gotic târziu, Primaria Constantei dând comunitatii evreilor din oras autorizatie de constructie pentru înaltarea acestui locas la 24 mai 1903 (D. J. A. N. Constanta, Fond Comunitatea Evreilor din Constanta, dosar 15/1903, f. 1).

Conform unui act în limbile româna si ebraica, pastrat în arhivele constantene, data începerii constructiei templului a fost „anul una miie noue sute trei în diua de Miercuri 28 al lunei Maiu orele 3 p. m.”, acest lucru întâmplându-se, dupa cum precizeaza actul, „sub glorioasa Domnie a M. S. Regelui Carol I si M. S. Regina Elisabeta si A. A. L. L. Regale Principele Ferdinand si Principesa Maria, fiiind Primul Consilier al Tronului D-I Dimitrie Sturza, Prefect al Judetului Constanta D-I Scarlat Vârnav si Primar al orasului D-I Christea Georgescu... (D. J. A. N. Constanta, Idem, dosar 16/1903, f. 1).

Semnificativ este ca sumele de bani colectate spre înaltarea acestui sfânt locas mozaic au provenit „de la persoane generoase concetatene si de la coreligionarii nostri din diverse orase”, cum precizeaza înscrisul documentului.

Pentru sustinerea lucrarilor la templul proiectat - dupa planurile arhitectului vienez Adolf Linz -, la 13 martie 1904, în oras, s-a organizat un spectacol cu piesa Manase de Ronetti-Roman, sustinut de trupa Al. B. Leonescu. Finalizarea acestui important edificiu s-a facut în anul 1905, dar, în timp, datorita lipsei credinciosilor, templul a devenit nefunctional si neputând primi o alta destinatie a fost lasat sa se darâme, demolarea sa definitiva petrecându-se în anul 1989.

Un alt templu evreiesc, de cult askenaz, situat pe Strada C. A. Rosetti, în zona veche a orasului, datând din anul 1910 (D. J. A. N. Constanta, Fond Primaria Constanta, dosar 23/1910, f. 159), dainuie înca în conditii deosebit de vitrege. Acest templu s-a ridicat pe locul unei sinagogi mai vechi - aceasta se pare ca s-a construit dupa 1867 în urma unui firman al sultanului Abdul Azis -, presedintele Comunitatii israelite, P. Sapira, primind autorizatia de constructie din partea Primariei orasului la 9 aprilie 1910. Constructia a fost proiectata de arhitectul Anghel Paunescu.

Constanta își începe din aceasta perioada dezvoltarea sa ca port al României la Marea cea Mare. În contextul timpului, al unor responsabilitati care tineau de stringenta dezvoltare urbana, rolul unui consiliu orasenesc era decisiv. La 15 decembrie 1888 în Consiliul orasenesc al Constantei a fost ales si evreul Moise Rosanis - primar era Panait Holban (1880-1891) -. Este o dovada a cointeresarii evreilor la dezvoltarea moderna a celui mai important oras românesc de la mare.

Din anul 1896 dateaza înfiintarea Epitropiei Comunitatii Israelite din Constanta, aceasta organizându-se conform unor statute specifice. În Procesul Verbal de constituire a Epitropiei se arata ca pentru „gerarea intereselor Comunitatei Israelite din Constanta sub-semnatii locuitori israeliti din aceasta urba, am ales asta-zi 18 Septembrie 1896 (5657) o Epitropie, compusa de urmatorii 8 coreligionari anume: M. Bujes - presedinte, Ilie Avram - vice-presedinte, L. Hazan - cassier, H. S. Koldengreber - vice-presedinte, Moise Simon, Avram Rosenberg, Z. Weinstok, Solomon Farcas precum si patru suplinitori anume: I. Goldstein, M. Baratz, I. Bercovici, B. Bercovici”. În primul articol al Statutelor se arata: „Comunitatea israelita din orasul Constanta organizata sub denumirea de Comunitatea Israelita de rit Askenas ” are misiunea „de a îngriji de întretinerea asezamintelor sale religioase, culturale si de binefacere, eventual de a înfiinta asezaminte filantropice noi” ; articolul 11 preciza „atributiile si sarcinile Epitropiei”, acestea fiind, între altele, „de a exercita caritate pentru cei fara mijloace venitii din alte locuri înlesnindu-i stramutarea în alta parte, precum si a lua parte la bine-faceri si scopuri umanitare si ale Patriei române”

...

Departa de locurile mostenite spiritual de la înaintasi, dar aproape de ele prin spiritul sionist care abia începuse sa ia avânt, studenti si tineri evrei din capitala tarii ca si din urbea constanteană întemeiaza în ianuarie 1900 cercuri de lectura sioniste Într-un asemenea cerc probabil ca s-a initiat editarea publicatiei „Plecam” care a aparut în iunie acelasi an. Sase ani mai târziu, la 21 iulie 1906, în Constanta s-a înfiintat Juna, o societate de tineri care își propunea sa ajute emigrantii care pleaca în Palestina.

Precizam ca în anul 1905 numarul locuitorilor din vechiul Tomis era de 15.777, din care 812 evrei, 9.165 români, 2.327 greci, 1.315 musulmani, 831 bulgari, 610 armeni, 309 germani, 217 italieni, 95 francezi, 105 englezi si alte nationalitati. În anul 1916, ca o consecinta directa a dezvoltarii celui mai important port românesc la Marea Neagra, populatia Constantei a crescut la 33.918 locuitori, din care 1.092 evrei, 21.971 români, 2.815 musulmani, 2.326 greci, 1.728 bulgari, 1.002 armeni, 642 germani, 518 italieni, 175 francezi, 649 englezi si altii.

Intrarea României în prima mare conflagratie a secolului XX, în anul 1916, având ca principal obiectiv desavârsirea unitatii de stat, a gasit nu putini evrei din Constanta în rândurile trupelor române mobilizate pe frontul dobrogean, unde se afla concentrata Armata a 3-a.

Între tinerii înscriși pe listele de înrolare pentru contingentul 1916, se aflau: Cohan Iano, Terchel Avram, Sapira Itic, Bercovici Dragobert, Hazani Samuel, Leon Avram Cohn, Avram Iosif Itic Gheldman, Marcu Adolf Famblat, Jaques Moise Rosanis, Iacob David Isac, Saul Terchel Lazar, Marcus Bercu Bercovici, David Nisim Gabai, Ruben Solomon, Naftali Menasi Avram, Iacob Isac Delarena, Itac Mendel, Isac Ilie Holdstein, Israil Iosif Samovici si altii (D.J.A.N. Constanta, Fond Primaria Constanta , dosar nr. 12/1914, f. 49-53). În urma desfasurarii ostilitatilor, evreii înrolati în efectivele Armatei române sau facând parte din grupele de cercetasi au dovedit ca își pot sustine Patria de adoptie inclusiv prin prinosul lor de jertfa, mai multi etnici evrei murind în urma participarii la lupte. Astfel, cercetasul Mozes Herman Moise de numai 16 ani, care facea parte din Cohorta „Ovidiu” Constanta a decedat la 20 august 1916 la Spitalul de campanie nr. 312 B (Scoala Normala Constanta) „din cauza unei bombe de avion inamic, în timp ce transporta ranitii în spital” (Inscriptia pe piatra de mormânt a lui Mozes Herman Moise, Cimitirul israelit din Constanta). Un alt erou este Norbert D. Davidson, decedat la 23

octombrie 1918 „în etate de 26 ani făcând datoria către Patrie” (Inscripția pe piatra de mormânt a lui Norbert D. Davidson, Cimitirul israelit din Constanța).

Sugestivă este inscripția de pe monumentul care îndeamna la „pioasă amintire Eroilor morți pentru PATRIE între 1916-1918”, monument aflat în Cimitirul israelit din Constanța (Monumentul a fost ridicat de Esther și Avram Companeitz).

După formarea statului național unitar român la sfârșitul anului 1918, în perioada interbelică statutul evreilor din România s-a modificat în sensul acordării drepturilor cuvenite oricărui cetățean român, toți etnicii de origine israelită primind cetățenia română. Se făcuse trecerea de la liberalismul censitar la democrația modernă.

Noile alegeri organizate în cadrul Comunității Israelite de rit Occidental din Constanța, sub conducerea unei Comisii Interimare compuse din A. Companeitz în calitate de președinte, Calmis Ghinsberg, vicepreședinte, M. Lipovici, casier și A. Sapira și Osias Weinstock, membrii (D.J.A.N. Constanța, Fond Primăria Constanța, dosar nr. 17/1922, f. 10), a dus la alegerea unei noi conduceri, la 7 mai 1922. Componenta noii conduceri a comunității israelite a fost următoarea: Baruch Grünberg, președinte, Albert Theiler și avocat C. Ghinsberg, vicepreședinți, Albert Herscovici, secretar onorific, P. Strumscki, casier, M. Auerbach, controlor, Pincu Schapira, președintele Templului, A. Companeitz, președintele Casei sacre, dr. L. Rosenblat, președintele Comitetului școlar, membri fiind Z. Kafrișen, D. Cupcik, avocat H. Leibovici, S. Peritovici, B. Edelstein, L. M. Ghinsberg, H. Spigler, S. Pincovici, M. Lipovici, H. Birnfeld, Leon Ghinsberg, B. Ginsberg, M. Bercovici, M. Militeanu, S. Wind, W. Schwartz (Ibidem, f. 25).

De asemenea, Comunitatea Israelită de rit Spaniol avea, din același an, un nou comitet de conducere, în urma alegerilor interne din 1 aprilie 1922. Președintele acestei comunități era Iosef Jerusalem, vicepreședinți Salom Tuvy și Iontov Baruch, casier Jacques H. Menahim, secretar Costica Jerusalem, Bension Matatia și Isac Delareina-Gabaym, cenzor Angelo Seni și membri Iacob Navon Albert Viesi și Iacob Farin (Ibidem, f. 9).

Ca dovadă a bune înțelegeri între autoritățile locale și conducerile celor două comunități evreiești din Constanța, menționăm că în anul 1925 cererile adresate de aceste comunități pentru acordarea unor subvenții în scopul întreținerii școlii israelite din localitate au fost îndeplinite (D.J.A.N. Constanța, Fond Primăria Constanța, dosar nr. 9/1925, f. 52 și f. 120).

În urma recensământului din anul 1928, în municipiul Constanța au fost înregistrați 2.135 de evrei, românii fiind în număr de 49.102, grecii 6.266, armenii 3.751, turcii și tătarii 3.666, alții 7.542, totalul populației orașului fiind atunci de 72.462 de locuitori (Idem, dosar nr. 10/1928, f. 43). Cu ocazia recensământului din anul 1930 au fost înregistrați în întreaga Dobrogea 3.795 de evrei.

După preluarea conducerii Germaniei de către Partidul Muncitoresc German Național-Socialist în ianuarie 1933, cunoscându-se propaganda antisemită vehiculată de această formațiune, evreii din Constanța „de ambele rituri” au organizat, la 5 aprilie 1933, un protest „împotriva exceselor antisemite din Germania. La orele 7 seara s-a oficiat câte un serviciu religios la templul israelit din str. Rosetti și la templul spaniol din str. Mircea. La aceste servicii religioase a participat aproape întreaga populație israelită din Constanța. Nu s-au ținut discursuri” (Dacia, nr. 32, 6 aprilie 1933).

La sfârșitul perioadei interbelice, în anii 1938-1940, care circumscriu în istoria românilor perioada dictaturii regelui Carol al II-lea - perioada unor acute crize politice, autoritățile române asistând neputincioase la transformările politice de pe continent care au schimbat

decisiv cursul evenimentelor politicii noastre interne - evreii au cunoscut din nou rigorile unei politici care tindea tot mai mult spre excluderea lor din societate. De altfel, situatia evreilor din România interbelica poate fi sintetizata în sintagma „de la emancipare la marginalizare”, subtitlul unui cunoscut volum al istoricului Carol Iancu (Evreii din România, 1919-1938. De la emancipare la marginalizare , Editura Hasefer, Bucuresti, 2000). Evident, evreii din Constanta au împartasit soarta tuturor coreligionarilor din tara. Subliniem ca autoritatile române au permis evreilor doritori sa se organizeze în vederea emigrarii. Mentionam aici o nota cu caracter secret „personal-confidential”, transmisa la 22 iulie 1938 de catre Serviciul de Informatiuni din cadrul Directiunii Politiei de Siguranta, catre Prefectura Constantei: „Binevoiti a dispune masuri pentru ca pe firmele sau placardele ce vor fi afisate la sediile tuturor centrelor neosioniste si sioniste, sa se mentioneze si scopul <<pregatirii emigrarii>>, spre a se explica opiniei publice activitatea acestor centre” (D.J.A.N. Constanta, Fond Prefectura Constanta, dosar nr. 28/1938, f. 17).

Anii care au urmat au adus noi si grele încercari etnicilor mozaici.

Începând din anul 1940, statul român a fost nevoit sa adopte o serie de masuri care ar fi putut contracara o posibila agresiune determinata de evolutia ostilitatilor din Europa. Declansarea razboiului cu Uniunea Sovieti a la 22 iunie 1941, a transformat orasul si portul Constanta în principala tinta a aviatiei si marinei sovietice.

Evreii erau supusi cunoscutei legislatii antisemite, fiind obligati, între altele, la munca în folosul comunitatii. Primele victime evreiesti în Constanta s-au înregistrat în timpul guvernarii antonesciano-legionare.

Chiar în aceste conditii, în perioada razboiului, România a fost „cel mai important loc de îmbarcare pentru emigrantii evrei ilegali. Acestia porneau spre Palestina la bordul navelor plecate din porturile românești Constanta, Sulina, Tulcea si Braila” (Dalia Ofer, Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944, Oxford University Press, New York, Oxford, 1990, p. 77). Dupa estimarile noastre, confirmate de datele existente în arhive, între 1940-1944, emigrarea evreilor prin portul Constanta a reprezentat o constanta, chiar daca fenomenul s-a desfasurat în conditii interne si externe deosebit de grele.

Depasind conjuncturile politice si militare, ca si considerentele ideologice, evreii din Constanta, asemenea tuturor coetnicilor din România, au trecut, desi mult împutinati, de anii razboiului si de antisemitismul agresiv practicat în acei ani, orientându-se cu si mai multa dorinta spre Patria de origine care astepta sa fie recladita.

TURCII

Populatia turca din Dobrogea reprezinta o permanenta cunoscuta datorita conditiilor istorice în care aceasta si-a afirmat existenta în spatiul dintre Dunare si Mare, tinut care a intrat în componenta Imperiului otoman înca de la sfârșitul domniei lui Mircea cel Batrân (pe la 1418). Colonizarea turceasca a fost însa precedata de la sfârșitul secolului al XIII-lea de prezenta în zona Babadagului a unei cete de turcomani condusi de dervisul Sarî Saltuk Dede sub protectia bizantina. Babadagul a ramas de atunci cel mai vechi nume topic turcesc, în traducere însemnând Tatal muntilor . În timpul îndelungatei stapâniri otomane în Dobrogea (1418-1878), turcii vor popula regiunea în etape succesive, autoritatea Marele Padisah stabilind provinciei un rol însemnat în cadrul planurilor sale

ofensive, ca loc de concentrare a armatelor si de supraveghere a tinuturilor de peste fluviu. Dupa primii turci adusi aici cu un rol precis, militar, un al doilea val de imigratie a acestora a avut loc dupa cucerirea orasului Varna, în anul 1484, sub conducerea sultanului Baiazid al II-lea, ultimul val fiind reprezentat de turcii negustori. Acestia erau turci oguzi, proveniti din regiunile balcanice si din Anatolia, coabitarea acestora cu cei de origine crimeeana si cu cei stabiliti anterior în Dobrogea dezvoltând o adevarata sinteza etnica, subramurile ramânând în memoria ancestrala a fiecarui locuitor turc, fie çungar , keris , tat sau nogay . În cadrul acestei sinteze etnice a intrat si o parte a tatarilor, care, desi au alta origine decât populatiile turce, în documentele otomane ei erau mentionati împreuna cu toata populatia de confesiune islamica din Dobrogea sub denumirea generica de evlîd-i fatihîn (fii ai lui Mehmed al II-ea Cuceritorul). Turcii au reprezentat în fapt grupul islamic cel mai stabil pentru ca întruchipau ordinea otomana, fiind si principalii beneficiari ai acesteia. În secolul al XVII-lea majoritatea satelor, târgurilor si oraselor din Dobrogea aveau nume turcesti (Küstendje - Constanta, Carasu - viitoarea Medgidie, Techirgiol , Alakapu - Poarta Alba, Kara Omer - Negru Voda, Ciamurlu - Ceamârlia) chiar daca românii reprezentau înca cea mai numeroasa populatie din regiune. Pasoptistul Ion Ionescu de la Brad, strabatând Dobrogea la 1850, a retinut ca dintr-un total de 15.764 de familii se aflau: 4.800 familii de turci, cea mai numeroasa populatie a tinutului. În secolul al XIX-lea turcii au ramas categoria de musulmani cea mai privilegiata, locuind cu precadere în orasele centre administrative si economice, dar si pe domenii proprii, în mediul rural. Satele locuite de turci erau recunoscute în general dupa sufixul köy si erau alcatuite din locuinte risipite având pereti din chirpici sau nuiele împletite si lipite cu lut, mai rar fiind construite din piatra. Casa turcilor cu stare se numea conac si era împartita în harem , spatiul destinat femeilor si camerele barbatilor numite selamlik . Dupa obtinerea independentei statului român în fata Imperiului otoman si revenirea Dobrogei în cadrul granitelor românesti la 1878, o parte însemnata a turcilor dobrogeni s-a retras în provinciile balcanice aflate înca sub autoritatea sultanului, revenind însa apoi pâna la debutul primei conflagratii mondiale.

Educatia si instructia aveau un caracter preponderent religios, acestea facându-se pe lângă moschee sau geamie. În anul 1900, în Dobrogea se aflau 238 de geamii. Amintim aici si de existenta vakîfurilor, fundatii confesional-islamice non-profit care au contribuit la întretinerea identitatii spirituale a populatiei de origine turca. Cele mai importante au fost vakîful de la Mangalia, înfiintat de principesa Esmahan Sultan în anul 1590 si cel de la Babadag, înfiintat în anul 1610 de pasa de Silistra, Gazi Ali. Vakîful de la Babadag a pus bazele Epitropiei turce din localitate, care în anul 1891 s-a mutat la Medgidia sub denumirea de Seminarul Teologic Musulman, cu sarcina pregatirii de dascali si hogi pentru comunitate. Subliniem ca Medgidia a fost înfiintata de Sayd Pasa, în timpul si în onoarea sultanului Abdul-Medjid I (1839-1861).

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Medgidia luat locul Babadagului ca centru cultural si spiritual al turcilor. Tot în aceasta perioada s-a remarcat activitatea dr. Ibrahim Themo, care a înfiintat Uniunea dobrogeana a Junilor Turci, care a reunit imigranti politici din Turcia si fruntasi ai populatiei turce locale.

La initiativa autoritatilor române, între anii 1888-1894 a fost editat primul ziar în limba româna, Dobruca Gazetasi (Gazeta Dobrogei). În anul 1909, poetul Mehmet Niyazi, director al gimnaziului turc din Constanta, a înfiintat Societatea generala de învasământ din Dobrogea si a editat cotidianul Dobruca Sadasi (Glasul Dobrogei).

În perioada interbelică mai cu seamă, intelectualitatea turcă din România s-a afirmat susținut. Acum apar reviste și ziare noi, inițial în limba turcă osmană, apoi bilingve, cu text tradus în limba română. Retinem ziarul Hayat (Viata) care a apărut la Constanța din anul 1921. În anul 1929 Habib Hilmi a fondat la Medgidia ziarul Hakses (Vocea autentică). Hamdi Nusret a editat la Constanța cotidianul bilingv Halk (Poporul), care a apărut între anii 1936-1941. Între anii 1935-1940 la Bazargic a funcționat un teatru în limba turcă.

În deceniile care au urmat sfârșitului celui de-al doilea război mondial cea mai mare parte a intelectualității turce din Dobrogea a migrat în Turcia, școala în limba turcă funcționând până în anul 1954, când a fost suspendată. Seminarul Teologic Musulman de la Medgidia a fost închis de regimul comunist în anul 1963...

Fideli valorilor și credinței străbune, turcii dobrogeni și-au menținut până în zilele noastre profilul demn ca descendenți ai unei mari seminții care a stăpânit cândva pe trei continente (Mehmed Ali Ekrem, Din istoria turcilor dobrogeni , Editura Kriterion, București, 1994; Ibram Nuredin, Comunitatea musulmană din Dobrogea. Repere de viața spirituală, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998).

LIPOVENII

Termenul de „lipovean” indică apartenența la grupul etnic descendent al staroverilor (creștini ortodocși ruși de rit vechi), conotația sa fiind una confesionalo-etnică. Lipovenii poartă acest nume doar în România, originea termenului fiind nesigură, cele mai cunoscute ipoteze în această direcție ilustrând fie denumirea rusească a pădurii de tei (lipa) unde s-au așezat primii staroveri, undeva în Bucovina, fie numele unui personalități cu numele Filip (Filip din Olonet care s-a opus Bisericii ruse oficiale), de aici filipoveni . Lipovenii au emigrat din cuprinsul Imperiului țarist în urma declansării unor persecuții determinate de separarea lor față de Biserica ortodoxă rusă, consecința unei reforme inițiate de patriarhul Nikon în anul 1654, acest fapt suprapunându-se cu o altă cauză, de natură socială, care implică statutul majorității acestei populații grav afectată de corvezile impuse de puterea centrală. Emigrările lor datează din vremea țarului Aleksei Mihailovici (1645-1676), continuând în secolul următor. Astfel ei au ajuns să populeze regiuni din Polonia, Turcia, Moldova, Austria, Prusia. Aceasta este originea stabilirii acestui grup etnic și confesional în spațiul românesc. O mare parte a staroverilor s-au stabilit în ținuturile noastre datorită bogăției și varietății pământului românesc și toleranței autorităților. Gurile Dunării, nordul Dobrogei, a fost preferat pentru că, la origine fiind pescari din zona fluviilor Don și Nipru, ei au putut relua practicarea acestei îndeletniciri. Dobrogea aflându-se sub stăpânirea Imperiului otoman, populațiile care locuiau în acest spațiu au fost incluse în așa numita Casa a Pacii (Dar al-Islam), în care creștinii aveau un statut de protejați (zimnai-ilar).

Se știe că la 1740 lipovenii populau satele Sarichioi și Dunavat, fiind vecini cu țării majoritare. Alte localități dobrogene care s-au identificat cu stabilirea lipovenilor în regiune în secolul al XVIII-lea sunt: Slava Rusa, Carcaliu și Jurilovca. Pentru secolul al XIX-lea sunt identificate alte localități „lipovenesti”: Slava Cercheza și Mila 23, Sfistofca și Periprava în Delta Dunării.

După unele interpretări, lipovenii dobrogeni ar aparține comunității cazacilor nekrasovici, o grupare desprinsă din oastea cazacilor de pe Don în urma înfrângerii răscoalei conduse

de atamanul Kondrati Bulavin în 1707-1708. Sub conducerea atamanului Ignat Nekrasov, o parte a cazacilor se salvează de pedeapsa ostilor tarului Petru cel Mare trecând hotarele sudice ale Imperiului țarist. Aceștia se vor stabili începând cu anul 1740 în zona Deltei Dunării și în nordul Dobrogei, inițial, cum am amintit deja, la Sarichioi și Dunavat, apoi la Jurilovca, Slava Rusa, Carcaliu, Ghindaresti și în Delta la Sfistovca, Periprava, Chilia Veche. Nu se știe în mod cert dacă nekrasovicii au fondat unele dintre aceste localități ori s-au stabilit alături de populația existentă, formată din tătari sau ruși staroveri.

Acest grup etnic venit din Imperiul țarist a început să fie cunoscut în Dobrogea din timpul războiului ruso-austro-țurc din 1768-1774, când un ofițer superior austriac înrudit cu familia imperială habsburgică a fost salvat din mâinile corsarilor turci din Marea Neagră și adăpostit în mod curajos de lipovenii dobrogeni.

În timpul Războiului Crimeii (1850-1853), lipovenii au furnizat Imperiului otoman mai multe contingente militare, însă, neîncrederea autorităților turce față de acest gest a determinat hotărârea nefolosirii active a acestora împotriva rușilor. Intrarea trupelor țariste în Dobrogea a favorizat sustragerea vechilor ruși față de dispoziția otomanilor de a fi strămutați din calea trupelor inamice și au rămas pe loc. O companie de cazaci a ridicat însă pe liderii religioși ai lipovenilor, între care arhiepiscopul Arcadiu, trimițându-i la Kiev și nemaifiind readuși ulterior. Acest eveniment a tulburat grav liniștea comunității lipovenesti, aceasta neavând efectiv nici un sprijin internațional.

Stabilit și în alte regiuni ale țării, Dacia Pontică reprezintă regiunea cu cea mai mare densitate a lipovenilor. I. Ionescu aprecia pentru anul 1850 că se aflau în regiune un număr de 747 de familii lipovenesti stabilite în cazarele țurcești după cum urmează: la Tulcea - 250, Macin - 93, Babadag - 40, Kiustenge - 364. În anul 1890 în orașul Tulcea au fost semnalati 1808 lipoveni. După statisticile de la 1900 în județul Tulcea se aflau 7949 de lipoveni popovți (sau popoști, după credința proprie care accepta preoții și ierarhia bisericească) și 3810 bezpopovți (sau nepopoști, care nu admit preoții), iar în județul Constanța 3918 popovți și 173 bezpopovți. În orașul Constanța aceștia s-au stabilit relativ recent, recensământul din anul 1930 identificând aici doar 41 de persoane.

În prezent, există 13 localități cu majoritate lipovenească din Dobrogea.

Limba vorbită de lipoveni este rusa, dar, fiind stabiliți într-un spațiu lingvistic străin, aceasta a devenit un grai specific, un fel de limba rusa veche.

Subliniem că una dintre personalitățile marcante ale etniei vechilor ruși a fost Mihail Moruzov (considerat lipovean sau descendent al cazacilor zaporojeni), un adevărat părinte al serviciilor secrete românești, care a condus în timpul primului război mondial Serviciul de Siguranță al Deltei, cu rezultate remarcabile, identificând și reținând aici 156 de spioni din 178, printre care și colonelul Friederich von Mayer, șeful informațiilor germane în Dobrogea. M. Moruzov s-a născut la 8 noiembrie 1887, în comuna Zebil din județul Tulcea, tatăl său, Simion Moruzov, fiind preot timp de 40 de ani la Biserica rusa din Tulcea. În anul 1925 Mihail Moruzov a fost numit în fruntea noului înființatului Serviciu Secret de Informații, care a deținut această funcție până în anul 1940.

În timpul celui de-al doilea război mondial, datorită originii lor, lipovenii, vorbitori de limba rusa, au fost considerați de către unii „bolșevici” sau, oricum, populație nesigură aflată în vecinătatea frontierei ruse, Armata română fiind angajată în războiul antisovietic. Lipovenii au făcut însă parte din rândurile acesteia, fiind fideli patriei de adopție.

Acceptati de autoritatile române, marturisindu-si credinta proprie, cultul crestin de rit vechi a beneficiat de o baza juridica oficiala abia din anul 1946 când a fost emis un „Decret-lege pentru recunoasterea Cultului crestin de rit vechi din România (Cultul lipovenesc)” - Legea nr. 728 din 13 septembrie 1946. Cele doua centre ale ierarhiei cultice pentru crestini ortodocsi de rit vechi sunt reprezentate de Mitropolia de la Braila si de cea de la Novozâbkov din Rusia. În societatea româneasca lipovenii s-au distins întotdeauna prin atasamentul neconditionat fata de credinta ortodoxa ancestrala. Ritualurile si obiceiurile lor populare se încadreaza profund în traditiile crestine, având conotatii sacrale deosebite. De altfel, biserica a avut un rol hotarâtor în pastrarea identitatii proprii. Slujbele religioase la lipoveni s-au tinut întotdeauna în limba slavona, scrierile au caractere slavone, se foloseste calendarul iulian. Pastrarea limbii ruse vechi, în care au patruns unele cuvinte ucrainene si românesti, a obiceiurilor si traditiilor, conturează imaginea acestei populatii slave din zilele noastre. Departe de regiunile strabune de unde își recunosc originea, dar integrati locurilor unde s-au stabilit, lipovenii au dovedit ca pot fi caracterizati prin calitati care au facut cinste întotdeauna tuturor coetnicilor de pretutindeni, harnicia, seriozitatea, bunatatea, spiritul familial aparte fiind doar câteva dintre acestea. De asemenea, rusii-lipoveni au impus prin performante sportive de exceptie, nume precum Ivan Patzaichin sau fratii Cutov intrând în galeria de aur a celor care au ridicat prestigiul României în întreaga lume. (Filip Ipatiov, Rusii-lipoveni din România. Studiu de geografie umana , Editura Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2001, 220 p.)

ARMENII

Între minoritatile etnice cu o prezenta marcanta si apreciata în România, armenii se disting ca popor demn si mândru, cu trasaturi care amintesc de granita dintre Europa si Asia, cu o spiritualitate crestina profunda si abilitati diplomatice si negustoresti dovedite cu prisosinta în istorie.

Prezenti din timpurile medievale în spatiul românesc, aducându-si aportul propriu la cresterea economica a unor comunitati si artere comerciale care strabateau în special tinuturile moldave, armenii s-au facut repede remarcati si la 30 iulie 1401 prin Hrisovul dat de Domnitorul Tarii Moldovei, Alexandru cel Bun, s-a înfiintat la Suceava Episcopia Bisericii Armene. În timp, acestia au dezvoltat în tinuturile românesti asezari noi precum Gherla (Armenopolis), cu statut de oras regal liber, titlu acordat în anul 1711 de autoritatilor habsburgice.

În Dobrogea, Silistra este primul oras în care au fost atestati armenii la 1630. Cronicarul Grigore din Daranagh a mentionat pentru acel an existenta unei biserici armenesti în aceasta localitate. În secolul al XVII-lea, Evlia Celebi, cunoscut calator otoman, în urma periplului efectuat prin spatiul dintre Dunare si Mare a apreciat ca românii se afla „în bune relatii cu cei din neamul armenesc” . Desi înca restrânsi ca numar, înca de pe atunci în principalele asezari dobrogene sunt atestate biserici armenesti, ca, de exemplu, la Babadag.

La 1850, în situatia etnografica a regiunii stabilita de Ion Ionescu de la Brad, armenii nu se faceau remarcati numeric (doar 75 de familii). În repertorierea generala, realizata de contele rus Belosercovici si redata de vicontele Alfred de Caston la 1878, în toata Dobrogea armenii atingeau doar un modest procent de 1%. Conform datelor Primariei

Constanta pentru anul 1880, din totalul populatiei orasului de 5.203 locuitori, 175 erau armeni 1.804 erau tatar, 1.543 greci, 410 turci, 348 bulgari, 279 români s. a. La recensământul din anul 1894, numarul armenilor din Constanta crescuse la 559. Dupa întregirea fireasca a Dobrogei cu Tara la 1878, armenii si-au adus obolul lor inclusiv la dezvoltarea urbei care va deveni cel mai important oras port românesc la Marea cea Mare . Printre consilierii alesi în acei ani în Consiliul Comunal Constanta s-au numarat si etnici armeni. Din primul Consiliu Comunal a facut parte M. Frenchian, unul dintre marii cerealisti ai vremii. În anul 1925, K. Zambaccian a fost numit ajutor de primar. Apreciem aici ca unul dintre armenii de seama ai comunitatii tomitane, Aram Damadian, care a fost presedinte al Asociatiei Cerealistilor din Constanta, s-a dovedit un filantrop pe masura si a contribuit la constructia impozantei cladiri a Liceului „Mircea cel Batrân” , lucrare începuta la 13 octombrie 1923.

Organizarea oficiala a comunitatii armenice locale dateaza din anul 1880, când, la 26 august, sub auspiciile Primariei Constanta, a fost ales forul comunitatii armenice, în fruntea caruia s-a aflat Matos Hagi Hampartumian. În acelasi an a fost pusa temelie Bisericii armenesti din oras pe un teren donat comunitatii armenice de catre Primarie si aflat la capatul strazii Tomis de atunci, ctitorul acestui lacas de cult cu hramul „Sf. Maria” fiind Nazaret Torosian. Din anul 1906 comunitatea armenica din Constanta a editat primul ziar în limba natala: „Maro” („Maria”), de fapt chiar prima publicatie în limba armenica din România, redactia fiind pe Strada Concordiei nr. 62, director si proprietar fiind Murat Kevorkian Venicoglu. Anul urmator armenii au editat o noua publicatie: „Ararat” . Cunoscând îndeaproape realitatile locului, învatatul Grigore Gr. Danescu a apreciat în Dictionarul geografic, statistic, economic si istoric al judetului Constanta, publicat la Bucuresti în 1897, ca în mijlocul populatiilor urbei tomitane se distingeau în mod deosebit „grecul, ovreii si armenul, care se agita în mijlocul acestei multimi, cautând, ca de obicei, ceva câstig” (p. 280). Precizam ca în anul 1905 numarul locuitorilor din Constanta se ridicase la 15.777, dintre acestia 610 fiind armeni, 9.165 români, 2.327 greci, 1.315 musulmani, 831 bulgari, 812 evrei, 309 germani, 217 italieni, 95 francezi, 105 englezi si alte nationalitati. În anul 1916, ca o consecinta directa a dezvoltarii celui mai important port românesc la Marea Neagra, populatia Constantei a crescut la 33.918 locuitori, armenii fiind în numar de 1.002, mai numerosi decât germanii (642), italienii (518) si alti locuitori.

În timpul Razboiului pentru Reîntregire (1916-1918), armenii si-au slujit Patria adoptiva cu acelasi elan care i-a caracterizat pe români, unii cazând chiar la datorie pe câmpul de lupta. Unanian Ardases, capitan în Regimentul 74 Tulcea a fost ranit pe frontul dobrogean de un obuz inamic la 7 octombrie 1916 si a fost distins cu Ordinul „Steaua României” în grad de Cavaler pentru bravura dovedita. Alti eroi armeni din Dobrogea au fost: Garabet Aznavorian, Stefan Garabet, Artimov Agop, Silvian Miram, Zoropopel Tigran s. a. De aceeasi abnegatie au dat dovada armenii si în timpul celui de-al doilea Razboi Mondial.

Prezenti intens si laudabil în viata economica a orasului, armenii au dovedit o prezenta activa si în viata culturala a urbei, fiind evidentiati la manifestarile cercului literar-stiintific „Ovidiu” , la sezatoriile literare organizate la initiativa unor societati culturale, precum Salonul literar din capitala condus de Elena Vacarescu sau „Astra Dobrogeana” . S-au remarcat în acest sens M. P. Parseghean, Krikor Zambaccian, Hurmuz Aznavorian,

K. Pambuccian, Garabet Avachian, Ruben Mamulian, Sahaghian Aram-Salpy si multi altii.

În urma recensământului din anul 1928, în municipiul Constanta au fost înregistrați 3.751 de armeni, totalul populatiei orasului fiind atunci de 72.462 de locuitori (D. J. A. N. Constanta, Fond Primaria Constanta, dosar nr. 10/1928, f. 43). Subliniem ca printre acesti armeni s-au aflat si dintre cei care s-au stabilit aici alegând refugiul din calea masurilor genocidare initiate împotriva lor în anul 1915 de regimul ultranationalist din Turcia otomana si continuate cu elan represiv si discretionar în timpul razboiului greco-turc (1919-1923) si în primul deceniu al Turciei kemaliste (Dan Stoenescu, Genocidul armean din perspectiva româneasca , în „Dosare ultrasecrete” , Ziua , nr. 3607, 22 aprilie 2006) . În iunie 1948 când circa 1.000 de armeni paraseau România reîntorcându-se în propria patrie acestia au transmis românilor „cele mai sincere gânduri de multumire si recunostinta pentru ospitalitatea acordata” , subliniind: „Noi, supravietuitorii armeni ai groaznicelor masacre turcesti, nu vom uita niciodata înțelegerea poporului român pentru durerile noastre” (Simion Tavitian, Armenii dobrogeni în istoria si civilizatia românilor, Editura Ex Ponto, Constanta, 2003, p. 29).

Într-o concluzie sumara, amintim ca marele nostru istoric Nicolae Iorga a sustinut, pe buna dreptate ca „la noi, armenii au jucat în toate ramurile vietii publice un rol însemnat” . Printre armenii stabiliti în România, cei din Dobrogea au dovedit cu prisosinta acest fapt.

Bibliografie generala:

- Guvernul României. Departamentul pentru Relatii Interetnice, România - o Europa în miniatura. Scurta prezentare a minoritatilor nationale , f. l., f. a.;
- Conf. univ. dr. Gheorghe Dumitrascu, lector univ. drd. Marian Cojoc, Istoria si teoria mentalitatilor. Note de curs, Editura Fundatiei Andrei Saguna, Constanta, 1997, p. 124-132 (Noi despre noi. Altii despre noi);
- Adrian Radulescu, Ion Bitoleanu, Istoria Dobrogei , Editura Ex Ponto, Constanta, 1998, p. 191-194, 209-247, 275-308;
- Grigore Gr. Danescu, Dictionarul geografic, statistic, economic si istoric al judetului Constanta, Bucuresti, 1897;
- Mehmed Ali Ekrem, Din istoria turcilor dobrogeni , Editura Kriterion, Bucuresti, 1994;
- Filip Ipatiov, Rusii-lipoveni din România. Studiu de geografie umana , Editura Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2001;
- Ibram Nuredin, Comunitatea musulmana din Dobrogea. Repere de viata spirituala, Editura Ex Ponto, Constanta, 1998;
- Florin Stan, Sinopticum. Din trecutul celor de lânga noi. Incursiuni în istoria comunitatilor etnice dobrogene , în Revista de cultura „Tomis” , nr. 1 (454) /2008, p. 71-74; nr. 2 (455) /2008, p. 68-70; nr. 3 (456) /2008, p. 71-74; nr. 4 (457) /2008, p. 83-85; nr. 5 (458) /2008, p. 84-86;
- drd. Florin Stan, Ethnic communities from the pontic space. Jews from Constanta (I) , în Anuarul Muzeului Marinei Române 2005, tomul VIII, Editura Companiei Nationale Administratia Porturilor Maritime Constanta SA, Constanta, 2005, p. 223-235;
- Florin Stan, Evreii din Constanta , în Cumidava XXIX, Editura C2 design, Brasov, 2007, p. 229-241;

- Simion Tavitian, Armenii dobrogeni în istoria si civilizatia românilor, Editura Ex Ponto, Constanta, 2003.